

Alojz Benac

STEĆCI

Mala istorija umetnosti

JUGOSLAVIJA

5

18

STEĆCI

MALA ISTORIJA UMETNOSTI

Epohe i stilovi

Korica. Boja: Brotnjice kod Cavtata, južno Primorje, Hodovo, Stolac, istočna Hercegovina, foto T. Dabac. *Crno-bijelo:* Radimlja, detalj stečka sa str. 25. Ravanjska vrata, detalj stečka sa str. 22, foto T. Dabac

Unutrašnja strana korice: Ornamentalni razvoj nekih simbola na stećcima, po crtežima iz knjige M. Wenzel »Ukrasni motivi na stećcima«

Alojz Benac

STEĆCI

JUGOSLAVIJA

BZK »PREPOROD« u BiH Sarajevo
Biblioteka Centra za bošnjačke studije

Inv. br. 5212/0 Sign. br. 7.033(497.6)

FOTOGRAFIJE: TOŠO DABAC

SVA PRAVA PRIDRŽANA

© 1967. IZDAVAČKI ZAVOD »JUGOSLAVIJA« BEOGRAD, NEMANJINA 34

STAMPA: GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, ZAGREB, FRANKOPANSKA 26

Krajem XVIII i početkom XIX vijeka počele su u svijet da prodiru vijesti o postojanju jedne originalne umjetnosti na nadgrobnim spomenicima iz Dalmacije i Bosne i Hercegovine. U početku su to bile samo putne zabilješke, nedovoljno dokumentirane i bez većeg odjeka na zapadni kulturni svijet, koji je u to vrijeme bio zauzet analizom sasvim drugih umjetničkih djela. Bosna i Hercegovina su još uvijek stenjale pod turskom okupacijom i nisu bile u stanju da vlastitim snagama proučavaju i prezentiraju to umjetničko blago drugim narodima. Pa i čitava duhovna klima u Evropi nije bila pogodna da se posveti neka ozbiljnija pažnja ovakvim rustičnim i estetskim poimanjima tadanjeg svijeta stranim tvorevinama. Tek prolaskom engleskog arheologa Arthura Evansa kroz ove krajeve, kameni nadgrobni spomenici kao i njihova reljefna i simbolična umjetnost, dobivaju nešto određeniju fizionomiju. Sa Evansom su konačno izvjesna nebulozna i nekritična tumačenja ustuknula pred jednom pravom historijskom interpretacijom: srednji vijek je postao vremenski okvir a bogomilska teza idejna podloga za ove spomenike.

Okupacija Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske monarhije unijela je nešto više sistema u proučavanje kamenih nadgrobnih spomnika. Ovo stoji u uskoj vezi sa osnivanjem Zemaljskog

muzeja u Sarajevu i sa pojačanim općim interesom za kulturnu zaostavštinu u tim pokrajinama. Samim tim znatno je oživio i interes za ove nadgrobne spomenike u susjednim pokrajinama. U to vrijeme je sakupljena prilično obimna građa o ovom kulturnom naslijeđu, objavljeni su mnogobrojni podaci o oblicima i ukrasima, kao i natpisima na našim spomenicima, pa se na taj način mogla već steći i jedna cjelovitija slika o čitavom problemu. Članci su, nažalost, razbacani po raznim domaćim časopisima, što je u znatnoj mjeri otežavalo rad na sistematskom studijskom proučavanju ovih spomenika od strane šireg kruga naučnih radnika.

Najvažnija faza u tom radu nastaje zapravo poslije drugog svjetskog rata, kada je započet i usvojen sistem monografskih studija o pojedinim značajnim nekropolama ili grupama nekropola sa ovakvim nadgrobnim spomenicima. U periodu od desetak godina objavljen je čitav niz monografskih radova, koji danas predstavljaju osnovni fond naučno sređene građe za šire studijske zahvate. Može se reći da su već obuhvaćene najljepše nekropole i najvažnija područja sa stećcima, tako da je i ova publikacija rezultat najnovijih terenskih saznanja o njihovim formalnim i dekorativnim specifičnostima.

Najčešći su narodni nazivi za ove spomenike »stećak« i »mramor«, pa su ta imena uglavnom prodrila i u naučnu literaturu. Ovo prvo ime je zapravo danas dobilo priličnu prevlast u literaturi, dok se u narodu možda više čuje naziv »mramorje« i »grčko groblje« za nekropole sa kamenim spomenicima iz srednjeg vijeka. Kao što je slučaj sa mnogim drugim ostacima iz prošlosti, tako su i uz stećke vezane mnogobrojne legende i narodna predanja. Ovdje bih naveo samo tri karakteristične i jako raširene legende.

Prva se odnosi na temu o svatovima, koji su na mjestu nekropole sreli suparničku grupu i izginuli zajedno sa mladom i mladoženjom. Naziv »svatovsko groblje« odražava uvijek ovakvu romantičnu legendu u narodu.

U mnogim krajevima nekropole sa stećcima se pripisuju pradavom grčkom stanovništvu. Ta legenda je posebno razrađena u Hercegovini, gdje se govori o sedam hladnih i snjegovitih godina koje su prisilile Grke da napuste ovu neblagodarnu pokrajinu. Hercegovina je još od ilirskih vremena stajala u dobrim trgovačkim ve-

zama sa Grčkom, bizantsko carstvo je držalo ovdje izvjesno vrijeme političke pozicije i sve se to moralo odraziti u narodnim predanjima.

Jako je zatim rašireno predanje o čudotvornoj moći naših kamenih spomenika. Nema gotovo kraja sa mramorjem u kojem narod ne vjeruje da će udariti grom ili nevrijeme ako neko bude dirao ove spomenike. Takvo vjerovanje je spasilo dobar broj nekropola od uništenja, jer one često pružaju pogodan kameni materijal za zidanje kuća i ograda.

Centralno mjesto po bogatstvu sa stećcima zauzima Hercegovina. Iza toga slijedi istočna Bosna, pa onda jugozapadna i centralna Bosna. Izvan navedenih pokrajina treba spomenuti Crnu Goru, južnu Dalmaciju i zapadnu Srbiju. Danas je teško reći kakvo je bilo prvobitno stanje mramorova u svim ovim područjima zapadne Jugoslavije. Najnoviji popis govori za cifru od oko 40.000 komada, ali su tokom vjekova mnogi od nadgrobničkih spomenika uništeni ili uzidani u razne građevine. Neće biti pretjerano ako kažemo da je krajem XVIII vijeka njihov broj mogao iznositi i dvostruko veću cifru od one koju smo naveli. Izloženi suncu i vjetru, kiši i snijegu, stećci sve više gube svoju pređašnju ljepotu. Slova se postepeno brišu, ukrasi gube plastičnost i skoro se izjednačuju sa okolnom površinom spomenika; polako ali sigurno stećci prilaze starosti i umiranju.

Skoro po pravilu nekropole sa stećcima leže na uzvišenjima, na obalama rijeka ili onim mjestima, sa kojih je omogućen dobar pregled okolnog zemljišta. Prolaznik mora da obrati na njih pažnju, uspomena je tako osigurana! Ove nekropole se često nađu u predjelima gdje danas caruje bespuće ili se protežu beskrajni pašnjaci i šume. Očito je da se struktura naselja mijenjala tokom vjekova i da su stećci odličan indikator za proučavanje takvih promjena. Ima predjela u kojima danas samo u ljetno doba odzvanja glas zvona sa vrata ovna predvodnika, dok zimi vlada veličanstveni mir pustinje. U doba stećaka postojala su na istim mjestima stalna naselja, jer inače ne bi ostali ovako čvrsti grobni biljezi.

Po obliku stećke možemo podijeliti na grupu položenih i grupu uspravnih stećaka. U prvoj grupi razlikujemo ploče (str. 10), sanduke (str. 2), visoke sanduke (str. 4, 7, 19, 20, 32, 33) i sarkofage

(str. 5, 6, 8, 9, 13, 16, 22, 24, 25, 29, 30, 31, 34, 36). Ploče i sanduci se razlikuju po visini, a visoki sanduci su u stvari bliski sarkofagu; nedostaje im samo dvoslivni krov, kojim se odlikuju sarkofazi. Među uspravnim stećcima dolaze na prvom mjestu oni koji liče na rimske cipuse (str. 48), za njima slijede uspravne ploče (str. 46), četvrtasti stupovi (str. 42, 44) i krstovi (str. 11). Svi ovi oblici služe podjednako kao podloga za izradu određenih dekorativnih i figuralnih ukrasa. Ploče su mahom namijenjene za izradu dekorativnih detalja. Ostali oblici su pogodni i za dekorativne i za scenske motive, ali je neosporno da sarkofazi nose na sebi najveći broj figuralnih, odnosno scenskih ukrasa. Prava reljefna umjetnost je na njima našla najpogodnije tlo (str. 16, 34).

U krupnim potezima, danas razlikujemo dva različita područja ili — da ih tako nazovemo — dvije posebne umjetničke škole na stećcima. Centralno mjesto u prvoj školi zauzima Hercegovina, gdje bi kao najvažniju i ishodišnu tačku mogli označiti okolinu Stoca. Ovdje su locirane najljepše nekropole, sa obiljem formalnih varijacija i velikim mnoštvom figuralnih i dekorativnih motiva. Iz Hercegovine struje valovi ove škole u Bosnu i u druge susjedne oblasti, koje su preuzele znatan dio njenih odlika, a na nekim detaljima udarile svoj vlastiti pečat. Druga škola je ograničena na istočnu Bosnu, a njen uži centar bi trebalo tražiti na prostoru Ludmera. Područje ove škole je daleko uže i samo slabiji njeni uticaji dopiru do centralne Bosne. Kao izvrstan primjer dodira dviju škola pomenuo bih nekropolu u Zgošći iz centralne Bosne, na kojoj nalazimo najraskošnije ukrašen sarkofag (str. 34) zajedno sa četvrtastim stupom istočnobosanske škole.

Hercegovačka škola se odlikuje prvenstveno svojim monumentalnim sarkofazima i visokim sanducima. Ponekad smo upravo impresionirani kamenom masom ovakvih spomenika i njihovim lijepo komponovanim linijama.

Ovdje želim prije svega da obratim pažnju na jedan arhitektonski detalj sa naših sarkofaga. U kraškim predjelima Hercegovine posebno upadaju u oči sarkofazi na čijim je uzdužnim stranama izveden motiv arkadnih stupova (str. 5, 8). Ti sarkofazi su redovno i velikih dimenzija, pa je zato prirodno što odmah u nama bude impresiju zgrade sa kolonadom, odnosno lažnom kolonadom. Na

izvjesnim sarkofazima iz zapadne Crne Gore vidimo stupove sa bazama i kapitelima. U ostalim predjelima arkadni stupovi su jako uprošteni, ostaje samo vertikalno udubljenje sa okruglom glavicom. U krajnjoj stilizaciji, ovi stupovi liče na shematičnu figuru čovjeka sa raširenim rukama, a u takvoj stilizaciji motiv je prešao na visoke sanduke, pa čak i na pojedine krstove. Kraško-mediteransko područje traži zgrade sa sjenovitim trijemom. Kolonada sa stupovima je sastavni dio ovakvih trijemova, pa je ona našla adekvatan odraz i na kamenim sarkofazima. Posebno naglašeni vijenci uz krovni dio, često isticanje frontona i drugi slični detalji to samo potvrđuju.

Na ovom mjestu treba reći da nas stilizacija stupova, lukovi koji ih spajaju, pa i kružni ukrasi iznad stupova na nekim spomenicima jako mnogo podsjećaju — bar u osnovnoj ideji — na djela romaničke arhitekture. Dovoljno je pogledati bilo koju sačuvanu zgradu iz ovog doba na jadranskoj obali, da naša impresija dobije punu potvrdu. Primjera radi spominjem stonu crkvu u Zadru ili unutrašnju kolonadu franjevačkog manastira u Dubrovniku, a takvih primjera ima sva sila u čitavoj Dalmaciji i svuda na zapadu. Šiljati lukovi na manjem broju stećaka s kolonadom sasvim jasno ukazuju na uticaje gotičke arhitektonike. Prema tome, gotovo je sigurno da su sarkofazi i visoki sanduci sa arkadnim stupovima nastali pod uticajem monumentalne i druge arhitekture sa Primorja i zapada u cjelini.

Kad ovo uzmemo u obzir, mnogo lakše shvatamo što se naši spomenici u jednom natpisu nazivaju »kućom«, pošto oni formalno imitiraju jednu zgradu na grobu pokojnika. Vrlo staro i često obnavljano poimanje »vječne kuće« na grobu pokojnika došlo je na ovom tlu još jednom do potpunog izražaja.

Kada sarkofazima i visokim sanducima dodamo obične sanduke, obilje kamenih ploča i pojedinačne krstove, dobili smo pregled oblika na gotovo svim nekropolama hercegovačke škole. Sasvim je normalno da neki od ovih oblika dobivaju prevagu ili isključivu primjenu na pojedinim nekropolama ili u pojedinim predjelima. Hercegovina je daleko najbogatije područje i sa umjetničkim ostvarenjima na stećcima, iako je i ovdje u prosjeku ukrašen svaki deseti spomenik. Repertoar motiva se kreće u širokom rasponu od

komplikovanih scenskih prizora (str. 2, 3, 12, 13, 14, 17, 18, 19) do vrlo uproštenih geometrijskih ukrasa (str. 10), od kombinacije vrlo raznolikih motiva do primjene samo jednog jedinog dekorativnog detalja. Većina ukrasa je izvedena u plitkom reljefu (to posebno vrijedi za figuralne motive), a znatno manji broj u tehnici urezivanja ili nekoj drugoj sličnoj tehnici.

Figuralne predstave se iscrpljuju u nekim često ponavljanim kompozicijama ili u pojedinačnim figurama ljudi (str. 25—29), životinja (str. 16) i fantastičnih bića (str. 17).

Od scenskih prizora daleko najčešće srećemo one u kojima je prikazan lov (str. 12—15). Sudeći prema ovim scenama, zaključujemo da je lov na jelena (str. 13, 14) važio kao najomiljenija zabava feudalne gospode u ovim pokrajinama, jer gotovo nijedan spomenik sa bogatijim scenskim prikazima ne ispušta lov na jelena. Zato je možda ovaj lov bio zabava i potreba i drugih slojeva naroda. Jelena progone ili dočekuju psi, napadaju sokoli, slijede lovci na konju ili u trku, gađaju ga strelicom ili kopljem (str. 13, 14). To je okvir lova na jelene, a raspored figura i njihov broj varira prema zamisli naručioca, odnosno izvođača. Ponekad vidimo samo grupu jelena (str. 20, 21), koji u skladnom rasporedu trče kroz šumu i vjerovatno bježe ispred pasa i ljudi koji ih progone, iako ovi posljednji nisu prikazani. Vepar (str. 35) i medvjed (str. 13) su sljedeće lovne životinje na stećcima; oni se redovno love kopljima. Karakteristična je scena sa medvjedom koji se uspravio na zadnje noge, a lovac mu probada trbuh svojim kopljem.

Veoma je rašireno i prikazivanje kola na stećcima (str. 2, 3, 16, 18, 19). U većini slučajeva igraju muškarci i žene zajedno, sa spojenim rukama na ramenu i tačno označenim pokretima. Kao posebnu finesu izdvajamo scene kola u kojima ćeoni igrač jaše na konju ili na jelenu, pa vjerovatno označava samog pokojnika u funkciji predvodnika. Prikazi kola sa samim muškarcima su dosta rijetki, kao i kola u kojima učestvuju same igračice.

Na treće mjesto stavljam razne viteške scene. Ovdje mislim na dvoboje i turnire konjanika (str. 22, 23), na ispraćaj vitezova u boj, viteške scene pred kamenim i drvenim kulama, vitezove sa konjima i oružjem i slično. Samo u rijetkim slučajevima dvoboj se

odigrava pod lukovima arkada (dakle, pod trijemom), mnogo češće se to odigrava na slobodnom prostoru i pred ženama sa cvijećem, kojim će darivati pobjednika.

Među scenske prizore ubrojio bih, konačno, izvjesne obiteljske kompozicije, na kojima se vide otac ili majka sa svojom djecom (str. 26, 29).

Sve ove scene su izvedene sa dosta grubog realizma. Iz njih neodoljivo izbija viteški štimung srednjeg vijeka; duh slobodnih feudalaca sa ratničkim navikama. Ovaj utisak daje samo cjelovita predstava. U pojedinačnim figurama se vrlo često osjeća nevještina majstora umjetnika, neke figure ispadaju nezgrapne, proporcije nejednake, položaj neprirodan. Lovac ponekad jaši na tako malom konju, da mu se noge jednostavno vuku po zemlji, pa je svojom veličinom dostigao jelena, a drvo je manje od životinje. Po tim osobinama dobivamo sasvim drugu sliku ovih scena; one djeluju naivno, nedotjerano i — moglo bi se reći — djetinjasto. Najviše ritma osjećamo u prizorima kola: figure se skladno njišu, pokreti nogu su ujednačeni, pa imamo osjećaj da čujemo negdje i prigušen glas tamburice ili pastirske frule koja prati ove igrače na kamenu.

Iste osobine karakterišu i reljefe sa pojedinačnim figurama. To su knezovi sa uzdignutim i raširenim rukama (str. 24—26), likovi muškarca i žene, figure lava, vuka, konja ili neke druge životinje. Posebno mjesto zauzimaju predstave zmija, krilatih konja i strašnih zmajeva. U tim predstavama mašta čovjeka iz feudalnog doba je potpuno raspjevana, a nama dočarava jedno vrijeme u kojem su vile i vukodlaci prisutni gotovo kao i realna bića.

Uz viteške scene dobro stoje mnogobrojni štitovi, ukrašeni različitim feudalnim amblemima kao i posebne slike viteškog oružja. Tamo gdje je izostala figura pokojnika, viteza i ratnika, stavljeno je barem njegovo oružje (str. 31), da se na neki način označi njegov povlašteni rang u tadanjem društvu.

Danas je uobičajena praksa da se ostali ukrasi sa stećaka hercegovačke škole dijele na simbole i prave dekorativne motive. Kao što je scena lova dominantna među scenskim prizorima, tako su znaci sunca i mjeseca daleko najčešći među simboličnim ukrasima na stećcima, bez obzira da li se radi o rozeti, krugu ili svastici koja

simbolizira sunce. Ovi znaci stoje često zasebno, dok su u drugim slučajevima samo dekorativni detalji na štitovima, pa ih moramo smatrati amblemima ili čak sastavnim dijelovima nekih grbova. Prilično često su na stećcima izvedeni i znaci krsta (str. 32), a najnovija statistika govori da ovaj znak spada među najčešće simbolične predstave na našim spomenicima. Ovom tipu ukrasa treba možda dodati i ljiljane koji se naročito često javljaju na terenu jugozapadne Bosne.

Ostaju još samo čisti dekorativni motivi. U čitavoj hercegovačkoj školi neobično je omiljen ukras vitice sa lišćem (str. 15, 19, 29—33), koji na sarkofazima i visokim sanducima igra ulogu arhitektonskog detalja uz krovni dio spomenika, a na pločama obično uokviruje pojedina ukrasna polja. Sličnu ulogu ima tordirana traka i spirala. Na zadnje mjesto stavljamo pravolinejne motive koji samo nadopunjuju iznesenu skalu dekorativnih ukrasa.

Ne mislim nikako da je ovim iscrpljena lista ukrasa na spomenicima hercegovačke škole. Naveo sam samo najglavnije motive, bez kojih se ne da zamisliti umjetnost ove škole, oni ispunjavaju osnovnu sadržinu umjetnikovih zamisli.

Sasvim drugačiju sliku nudi istočnobosanska škola. Ovdje se prije svega jako mnogo upotrebljavaju stećci uspravnog tipa. Pored lijepo oblikovanih cipusa, na grobove se stavljaju i nedotjerani komadi, koji nas ponekad podsjećaju na obične megalite iz zapadne praistorije. Treba, međutim, podvući činjenicu da i ova škola ne bježi od oblika sarkofaga, samo što su oni na terenu istočne Bosne izduženi i znatno manjih dimenzija. Isto tako, treba podvući da je ideja o imitaciji kuće prisutna i u ovom šumovitom području. Nedostaju ipak arkadni stupovi, koji su tako karakteristični za hercegovačku školu. Mjesto toga se na sarkofazima izvodi imitacija okomitih drvenih oblica i kosih drvenih greda i šindrom pokrivenog krova. Prikaz drvenih kuća na monumentalnom sarkofagu iz Zgošće (str. 34) u Bosni pruža dovoljno detalja za predstavu o izgledu jedne ovakve kuće sa drvenim krovom.

Možemo zato reći da je planinska drvena zgrada izvršila odlučujući uticaj na majstore koji su pokojnicima klesali »vječnu kuću« u ovim krajevima. Sasvim logično proističe i zaključak da je geografski položaj imao itekako važnu ulogu pri formiranju oblika

spomenika na grobu pokojnika. U istočnoj Bosni nedostaju već spomenuti zapadnjački uticaji, ali nam rebrasti sarkofazi u isto vrijeme govore o jednoj drugoj, dugo njegovanoj tradiciji.

Dekoracija stećaka u istočnobosanskoj školi odiše također drugim duhom. Primarno mjesto drže ovdje različiti biljni motivi (str. 42, 44, 48). Duge vitice sa grozdovima i uspravno rastinje sa lišćem i cvijećem potpuno zamjenjuju simbolične i druge predstave iz hercegovačke škole. Sve je uvijeno u biljke, koje baš u ovim predjelima imaju optimalne uvjete za rast i stalno okružuju ovdašnjeg čovjeka. Zato ova umjetnost djeluje originalnije nego što je slučaj sa umjetnošću na stećcima iz Hercegovine.

Položena spirala je ovdje pretvorena u uspravni spiralni zavoj, a feudalne likove i predstave oružja zamjenjuje ruka sa dugačkim mačem. To je glavna i jedina oznaka pokojnikova ranga na ovdašnjim spomenicima. Sasvim rijetko su majstori stavljali na istočnobosanski stećak figuru čovjeka. Međutim, dok u hercegovačkoj školi vidimo likove ljudi u akciji (str. 12, 16—19, 22, 23), ovdje dolaze pretežno portreti pokojnika (str. 42, 46—48) ili obične siluete ljudi sa skrštenim rukama (str. 45). Opet drugi duh i drugačiji odnos prema pokojnikovoj uspomeni. U istočnoj Bosni nema scena, nema razigranosti ni mašte. Na spomenicima vlada mir, kao odraz breskrajne tišine u stoljetnim bosanskim šumama.

Današnja statistika govori da se na više od dvije stotine stećaka nalaze i natpisi (str. 30). Hercegovčka škola i tu ima prvenstvo, jer većina stećaka sa natpisima potiče baš iz same Hercegovine. Pretežan dio tih natpisa je kratak, gotovo lapidaran, a donosi podatke o pokojniku i majstoru, o izvjesnim historijskim događajima ili iskazuje određene reminiscenije. Po sličnosti mnogih natpisa, čini nam se da su postojale neke regule iz kojih su pisari crpili svoje tekstove. Pisani su inače starom ćirilicom, koja se obično naziva i bosančica.

Primjera radi donosimo nekoliko od ovih natpisa, na kojima se lijepo vide karakteristike pisanja i sadržaja:

a) A se leži dobri junak i čovjek Vlatko Vuković. Piše Semorad (Boljuni, XV vijek).

b) A se leži Vlač Vladisalić. Piše Semorad, siče Vuk na oca (Boljuni, XV vijek).

c) Va ime boga i svetoga Ivana, se leži Radosav Vlahović. Neka se zna, jere legoh na svoj plemenitoj baštini. Se pisa Radič Radosalić a siječe Mileta kovač Krilić (Nekuk kod Stoca, XV vijek).

d) — V ime oca i sina i svetoga duha.

A se kami Stapjana Tredanovića.

— A se pisa ja dijak Napovišt. (Hodovo, XV—XVI vijek).

e) — A se leži župan Juroje, kojno pogibe na poštenoj službi za svoga gospodina, a pobiliži ga knez (Kruševo kod Stoca, 1471. g.)

f) A se usiče i pisa Radoje kovač (Žakovo, XV vijek).

g) Miseca marta 11 prestavi se raba božija Marija, a zovom Divica, popa Dabiživa podružija, va ljetu 1231. (Vidoštak kod Stoca).

Početak natpisa na mnogim spomenicima odnosi se na zazivanje boga i svetaca, ali mnogo češće govori o tome ko leži u grobu pod stećkom i o načinu njegove smrti. Uz ime pokojnika se ponekad stavlja njegov društveni položaj, politička funkcija ili rodbinske veze. Uobičajeno je isto tako da se kaže kako pokojnik leži na svojoj plemenitoj baštini, što treba da označi njegov status feudalnog gospodina.

Natpisi na stećcima daju nam uvid i u proces izrade samih spomenika. Župan Juroje dodaje u svom natpisu da ga je »pobiližio«, odnosno da mu je stavio na grob spomenik sam knez. Na drugim mjestima to je učinio otac, sin, brat ili drugi srodnik, a ponekad i sam pokojnik za svog života. Izrada spomenika se povjerava kovaču, koji ga »siječe« dok natpis obično piše drugo lice. To je posao nekog »dijaka«, uobičajenog pisara u bosanskoj srednjovjekovnoj državi. Ostaje otvoreno pitanje da li su dijaci sami i urezivali svoje natpise ili su samo sastavljali tekst. Otvoreno je također i pitanje da li se pojam pisanja odnosi i na urezivanje ukrasa ili je vezan isključivo za pisani tekst. Najvjerovatnije je da su dijaci sastavljali predložak i natpisa i kompozicije ukrasa, a da su to na kamenu izvodili kovači.

Najčuveniji kovač u hercegovačkoj školi bio je Grubač iz okoline Stoca, a vrijedni su još spomena Miogost i Radič. Daleko najeminentniji dijak zvao se Semorad, koji je također radio u okolini Stoca. Uz njega stavljamo Bolašina Bogačića, Radoja i Vukašina. Semorad je bio toliko poznata ličnost u eposi izrade stećaka, da čitavu ovu umjetnost možemo jednostavno nazvati umjetnošću

Semoradova pokoljenja. I drugi kovači i dijaci su bili popularni u narodu; oni stavljaju u natpis samo svoje rođeno ime, jer smatraju da je to sasvim dovoljno za raspoznavanje njihove ličnosti.

U natpisima su posebno zanimljive neke reminiscencije, koje pisari stavljaju u usta pokojnika. Takve su npr. izrečene u slijedećim natpisima:

h) — A sije leži Pavko Radohnić. Ovi (kami) usijekoh na se za života. Molju vi se, bratjo i gospodo, nemojte mi kosti pretresati (Hodovo, XV—XVI vijek).

i) — A se leži Radivoj Draščić. Dobri junak ja bih, molju ja se vas, ne ticajte. Vi ćete biti kako ja, a ja ne mogu biti kao vi (Gornje Hrasno, XV—XVI vijek).

j) I se leži Stipko Radosalić. Bože, davno ti sam legao i vele ti mi je ležati (Vlahovići, XV vijek).

k) A se krst Radoja Mrkšića. Stah boga moleći i zla ne misleći i ubi me grom (Djedići kod Trebinja, XV—XVI vijek).

l) A se grob sina Luke Stijepanova. Rodih se na veliku radost, a umrh u veliku žalost (Svitava kod Čapljine, XV vijek).

Kao što vidimo, reminiscencije se vrlo često odnose na temu o prolaznosti života. Briga za vječnim mirom je druga važna tema u ovakvim natpisima, pa zato i srećemo riječi prokletstva upućene onima koji bi se usudili da prevrću mrtvačeve kosti. Natpis pod k) je jedinstven po svojoj tužbi na sudbinu koja je zadesila ovog pokojnika. Tekstovi sa reminiscencijama su relativno retki, ali nam ipak daju pogodan materijal za razmišljanje o duhovnoj razini i shvatanjima najvišeg kulturnog sloja u tom vremenu. U tom pogledu oni su sigurno stajali pod uticajem zapadnih tekstova ove vrste.

Nema nikakve sumnje da natpisi stoje na nadgrobnim spomenicima gornjeg društvenog sloja. Urezani su obično na centralnim i najljepše ukrašenim spomenicima, a malen broj natpisa također potvrđuje ovakvu tezu. Samo feudalni gospodari su bili u mogućnosti da naruče natpis kod dijaka, da bi na taj način i pisanom riječi učinili svoju uspomenu besmrtnom.

Jedan od najstarijih natpisa na stećcima je natpis na grobu Marije, žene popa Dabiživa iz Vidoštaka, a pripada prvoj polovini XIII vi-

jeka. Najveći dio ostalih natpisa potiče iz XIV, XV i XVI vijeka. Ti podaci vrlo upečatljivo svjedoče da apogej u razvoju stećaka i njihove umjetnosti moramo datirati baš u XIV i XV vijek. Oslanjajući se na natpise, početak izrade stećaka bi pao u početak XIII vijeka. Zasada postoji vrlo mala vjerovatnost da bi ove spomenike mogli pomjeriti i u XII vijek. Prema tome, najvjerovatniji raspon života stećaka kreće se u vremenu od početka XIII do početka XVI vijeka.

Istom zaključku vode i neke druge arheološke i stilske analize. Jedan izvanredan srednjovjekovni lokalitet kod Bugojna u Bosni pružio je za datiranje stećaka neobično lijepe podatke. Do XIII vijeka pokojnici su se na ovom mjestu ukopavali bez ikakvih trajnih nadgrobničkih oznaka. Tek oko crkve, koja je sagrađena u XIII vijeku i trajala do XVI vijeka, počinju da se ređaju grobovi sa stećcima. Nema sigurnijeg dokumenta za datiranje spomenika ove vrste. Analiza prikazanog oružja na stećcima, prema kojem su datirane brojne nekropole u Bosni i Hercegovini, vodi sasvim istom zaključku, jer njegove forme potiču uglavnom iz XIV i XV vijeka. — Turska okupacija centralnih pokrajina sa stećcima uslovlila je bez sumnje brzi silazak sa scene ovakvih grobnih oznaka. Promjena političkih prilika donijela je druge društvene odnose i druge običaje.

Više od sto godina traje, sa manjim ili većim intenzitetom, diskusija o karakteru stećaka i suštini njihove umjetnosti. Iz početka je u prvi plan stavljena rustičnost i umjetnička nedozrelost majstora koji su izrađivali figuralne i dekorativne motive na našim spomenicima. Konfrontirani sa velikim umjetničkim djelima srednjeg vijeka u zapadnim zemljama, realistički i nezgrapni prizori sa stećaka nisu tada mogli da izazovu neko oduševljenje. Oni su prije mogli da izazovu odbojnost duhova, koji su uživali samo u prefinjenim djelima velikih slikara i skulptora renesanse. Postepeno, iako veoma lagano, ovakav odnos prema stećcima se mijenjao; mijenjao se otprilike onim tempom kojim se općenito mijenjao odnos prema umjetničkim djelima. I danas već imamo vatrene poklonike naše naivne umjetnosti, koji u njoj nalaze neiscrpno vrelo inspiracija, pa i snažan podstrek za nova djela.

Već od polovine XIX vijeka istraživači stećaka su skloni da njihovu umjetnost objasne kao posljedicu bogomilskog učenja u ovim krajevima. S obzirom da je u nekim stranim dokumentima Bosna označena kao klasična zemlja bogomilske hereze, nije bilo teško doći na ideju da su i stećci odraz heretičkih vjerovanja bogomila. Poslije Evansa, ovu tezu je zastupao Johann Asboth, a vrlo joj je bio naklonjen i veliki poznavatelj stećaka Ćiro Truhelka.

Neosporna je činjenica da je zajedno sa jačanjem bosanske države jačao i ugled bosanske crkve, a prilično velik broj historičara smatra da je to bila vjerska organizacija bogomilske heretičke sekte. U jednom papinskom pismu iz 1234. godine već se govori da je u Bosni tako porastao broj nevjernika da čitava zemlja liči na neprohodnu pustinju, zaraslu u trnje i koprive. Nije zbog toga neloogično što su se na Bosnu okomili susjedni vladari i što je ova zemlja tokom XIII i XIV vijeka doživjela čitav niz invazija i krstaških pohoda. Već 1203. godine se, prema zapadnim izvorima, Kulin ban sa svojim odličnicima odriče bogomilske hereze pred papinim izaslanikom Casamarisom. Ta igra odricanja ili otpora invazorima traje neprestano i sigurno je jedna od posebnih karakteristika bosanske države.

Najveći uspon doživjela je ova država za vrijeme Tvrtka I, koji se naziva vladarom Bosne, Dalmacije, Hrvatske, Primorja i Raške. Njegova vlast prostirala se zaista nad svim onim pokrajinama u kojima se mogu naći naši nadgrobni spomenici. I ova konkordansa je odmah upadala u oči. Kralj Stjepan Tomaš je 1461. godine pred neposrednom opasnošću od Turaka poslao u Rim tri okovana »bogomilska heretika«. Saslušavanje tih heretika izveo je kardinal Juan Torquemada i na osnovu toga sastavio rukopis »Pedeset zabluda manihejskih u Bosni«. Ovo bi valjda bila i završna scena u bogomilskoj drami i u odnosu bosanske crkve prema zvaničnom Rimu.

Pošto su, prema Torquemadinim i drugim stranim spisima bosanski heretici (objedinjeni u bosanskoj crkvi) imali svoje posebne nazore o životu i smrti, oni su to prenijeli i na svoje nadgrobne spomenike. Odatle onda potiču ona čudna umjetnička ostvarenja na stećcima. Pri tome se posebno ukazivalo na tzv. djedovske stećke. Na izvjesnom broju spomenika prikazana je, naime, figura čovjeka

koji u ruci drži štap, čita raširenu knjigu, a lik pijetla dopunjuje čitavu kompoziciju. Ovo bi trebali biti spomenici visokih starješina bosanske crkve, koji čitaju psaltir, jedan od najvažnijih izvora njihovih duhovnih saznanja. Na drugim spomenicima je prikazan samo »djedovski štap« ili neki drugi sličan amblem iz repertoara starješinskih oznaka bosanske crkve.

Potpuno zaokruženu sliku bogomilske teze o stećcima dao je u novije vrijeme vrlo uvaženi historičar Aleksandar Solovjev. On je to mogao da učini zbog toga što odlično poznaje izvore o manihejskom vjerovanju, koje se kao neomanihejska hereza u XI i XII vijeku velikom brzinom i snagom širila od Bospora do zapadne Evrope. Solovjev detaljno analizira ukrase na stećcima i vješto ih uklapa u okvir manihejski, odnosno pavličanskih dogmi. Spomenut ću nekoliko njegovih najvažnijih teza, da bi mogli bar donekle sagledati suštinu učenja o bogomilskom karakteru stećaka. — Solovjev kaže da su česti znaci polumjeseca i zvijezda na stećcima posljedica ezoteričnog učenja bogomilske crkve, po kojem su sunce i mjesec nebeske lađe, »obitavališta pravednih duša pred odlazak u raj«. Ovo staro manihejsko i pavličansko učenje našlo je dubok korijen među bosanskim bogomilima, pa su ga oni tako nametljivo očitovali na svojim nadgrobnim spomenicima.

— Bogomili su, kao i katar i neomanihejci, prezirali realističko raspelo, no oni su poštovali sam znak krsta, i to u tri oblika: a) u antropomorfnom i teomorfom obliku, b) kao ravnokraki grčki krst i c) kao krst svjetlosti, odnosno krst u sunčevom krugu. Teomorfni krst simboliše samog Isu-Krsta »koji je, raširivši ruke i načinivši time znak krsta, pobedio smrt«. Krist je i Sunce, koje će poslije Strašnog suda »sijati u veke vekova«.

— Jelen na bosanskim spomenicima ne označava, po mišljenju Solovjeva, samo konzumiranje mesa nego ima duboko simbolično značenje. To će vjerovatno biti simbol pravedne duše i onda je sasvim prirodno da jelena tako mnogo srećemo na našim spomenicima. Gledajući stvari u tom svijetlu, lov na jelena može da simboliše čovječju dušu »napadnutu od duha zla (konjanika) i gonjenu od grehova (lovačkih pasa)«.

— Zahvaljujući psaltiru, koji su bogomili tako često čitali, motiv štita je u velikom broju ušao među ukrase na stećcima. Jer, sam Gospod je »snaga i štit moj«.

— Kolo je sakralni motiv u bogomilskoj zemlji, a čovjek sa raširenim rukama »označava pokojnika koji se, načinivši krst, tim gestom približava Isu-Krstu«. I slično.

I pored iznesenih historijskih fakata i logično komponovanih zaključaka o bogomilsko-manihejskom karakteru stećaka, smatram da treba uzeti u obzir još čitav niz elemenata, koji u najmanju ruku dopunjuju složeni problem nastanka njihove umjetnosti.

Prvo bih naveo da prema današnjem stanju istraživanja, na području sa stećcima nema podataka o postojanju istovremenih nekropola koje bi imale druga grobna obilježja. U vremenu od početka XIII do početka XV vijeka bosanska država se često nalazila pod privremenom vlašću stranih vladara ili su njeni vladaoci bili deklarirani kršćani. Bar u tim periodima feudalci i drugi slojevi naroda su morali da pripadaju zvaničnoj kršćanskoj religiji. Niko, uostalom, i ne negira da su u tim vjekovima živjeli u Bosni i Hercegovini katolici i pravoslavni i da su vršili određeni uticaj na kretanje političkih prilika ove zemlje. Mnoge od nekropola sa stećcima služile su, nadalje, kao aktivna groblja i za vrijeme turske okupacije, pa su in continuo trajale do novijih vremena. Iz ovog bi se mogao izvući zaključak da su nekropole sa stećcima služile svim stanovnicima ove zemlje, bez obzira na njihov kršćanski ili bogomilski karakter. Najstariji oblik stećaka je ploča, koja u svom prvobitnom obliku potpuno odgovara grobnim pločama na zapadu i istoku i služila je samo kao prototip za razvoj drugih formi stećaka. Bosanski i hercegovački feudalci su vrlo jednostavno mogli da prime ovaj oblik grobnog znaka u momentu kada su ekonomski postali dovoljno snažni i kada su se osjetili jednakim sa drugim balkanskim i evropskim feudalcima. Njihovo političko i ekonomsko jačanje, zajedno sa izvjesnim tradicionalnim navikama, moglo je — bez obzira na vjersku pripadnost — usloviti raznolikost, monumentalnost i posebno ukrašavanje ovih nadgrobničkih spomenika. U daljem toku, običaj feudalne gospode je lako prešao i na drugo stanovništvo, dok nije postao općenarodni običaj. Bogatstvo u kamenom materijalu je moglo samo još više da učvrsti i da razvije vještinu kovača u izradi spomenika. U ovom svjetlu je sasvim privlačna i misao da se kod bosansko-hercegovačkih

feudalaca uporno čuvala viteška tradicija i da je ona usloвила dosta dugotrajan vijek stećaka.

Mnogo puta je isticano da bogomili nisu trpjeli crkvu, da u ovim pokrajinama nema njihovih ostataka i da je i to jedan od dokaza o bogomilskom karakteru stećaka. U posljednje vrijeme izvršena su međutim, sistematska arheološka istraživanja u Bosni i Hercegovini, pa se pokazalo da mnoge nekropole sa stećcima leže upravo oko ruševina istovremenih crkava, a osim toga veoma brojni ostaci srednjovjekovnih crkava leže nezavisno od samih nekropola. Tako se npr. oko jedne bazilike iz XIII i XIV vijeka kod Konjica prostire impozantna nekropola sa stećcima. Neposredno uz crkvu ređaju se ploče, a dalje u krugu viši oblici stećaka. Pored podataka da stećci slijede crkvenu arhitekturu, ovdje se upoznajemo i sa procesom formalnih promjena na stećcima.

Neosporno je da u Bosni i Hercegovini nema onako monumentalnih građevina ili ruševina crkava iz srednjeg vijeka, kao što je slučaj u Srbiji, Makedoniji ili u pojedinim zapadnim zemljama. No, to je samo pitanje monumentalnosti. Crkve u ovim zemljama su sigurno bile skromnijih razmjera, a mnogobrojne invazije i dugotrajna turska okupacija su negativno djelovale na održavanje crkava. Osim toga, u šumovitim krajevima Bosne su sasvim vjerovatno postojale i drvene crkve, kao što je još danas slučaj u pojedinačnim primjerima. Takve crkve se pogotovo nisu mogle održati, a njihov nestanak sa lica zemlje je stvorio utisak o potpunom pomanjkanju ovakvih građevina.

Ne smijemo na ovom mjestu mimoći ni stvarni karakter natpisa na stećcima. Sve što je do sada poznato o tim natpisima, govori da nijedan od njih nema formulacija koje bi se mogle odnositi na heretičko učenje bogomila. Oni dosta često počinju sa običnim znakom krsta, kako je to i inače bio običaj ovog vremena u kršćanskim zemljama. Marcijanski rukopis navodi da bogomili posebno preziru sveti krst. Zato nam se čini da barem pokojnici sa krstom u natpisima na spomeniku nisu mogli da budu bogomili. Invokacije na početku natpisa ne daju također ništa čime bi se mogli izdvojiti iz okvira drugih kršćanskih natpisa. A kada je riječ o reminiscencijama, one nas samo ubjeđuju da je postojao vrlo jak uticaj sa zapada na funerarne natpise sa stećaka. Zar nas natpis koji kaže

»vi ćete biti ono što sam ja, a ja ne mogu biti ono što ste vi« ne uvodi u krug istovjetnih i istovremenih florentinskih natpisa? To je sasvim ista formulacija, samo što je prilagođena domaćem slavenskom jeziku i uklopljena u jednu domaću tekstualnu kompoziciju.

Tako se opet vraćamo na zapadnjačke uticaje, koji su svakako zauzimali važno mjesto pri nastanku i razvoju naše umjetnosti. Uticaj romanike na formiranje nadgrobničkih sarkofaga sa arkadnim stupovima kao da unosi izvjesnu vremensku disonancu. Ne smijemo ipak zaboraviti da su hercegovački majstori živjeli u pozadini primorskih gradova, u kojima je romanička monumentalna arhitektura ostala dominantna i u kasnijim vjekovima, jer za novim građevinama nije bilo velike potrebe. Romaničke građevine u tim gradovima ostavljaju i danas snažan utisak na gledaoca, pa je taj utisak morao da bude i mnogo jači na hercegovačkog majstorkovača iz srednjeg vijeka.

U posmatranju zapadnjačkih uticaja na stećke možda su mnogo važnije scensko-figuralne predstave, jer one ukazuju na duhovne afinitete domaćeg čovjeka i njegov odnos prema okolnom svijetu. Prikazi lova, turnira ili kola zapravo su tipični motivi za zapadnoevropsku umjetnost kasnijeg srednjeg vijeka. To su motivi koje tako rado slikaju talijanski majstori renesanse na svojim platnima. Zagledajmo se bolje i u tapiserije po zidovima zamaka u zapadnoj i srednjoj Evropi pa ćemo odmah zapaziti koliko su ovakve scene zaokupljale duh tadanjeg čovjeka. To su lovci na konjima, psi, jeleni i druga divljač, baš kao i na našim stećcima. Opsesija lova je bila toliko snažna da čak i u muzici rane renesanse ponekad prevladavaju zvuci lovačkog roga.

Na jednom stećku iz Radimlje u Hercegovini žene stoje na kulama, a ispod njih se odvija viteška igra, odnosno dvoboj dvojice ratnika. Koliko ovdje ima sličnosti u zamisli sa omiljenim scenama na poklopcima od slonove kosti, koje su poznate pod imenom »opsada grada ljubavi«. Pa i tzv. djedovski grobovi mogu da odražavaju ove iste zapadnjačke uticaje. Bradati starci sa štapom i knjigom se sasvim lijepo mogu usporediti sa odgovarajućim predstavama na grobovima romanskih biskupa — misli Svetozar Radodjčić. A ovim nisu iscrpljene mogućnosti za slične komparacije.

Kad uzmemo u razmatranje sve ove elemente zapadnjačkog uticaja, kulturna slika Bosne i Hercegovine — centralnih pokrajina sa stećcima — dobiva nekako drugačiji izgled. Ove zemlje su vrlo dugo ostale pod turskom okupacijom pa su bile zaostale u normalnom razvoju jedne srednjovjekovne države. Evropski svijet je stekao kasnije vrlo tamnu sliku o kulturnom stanju u Bosni i Hercegovini. Govorilo se samo o vrlo zaostalim zemljama pod turskom vlašću (premda to ni tada nisu bile u cjelini), pa im se takav epitet protezao i na raniju prošlost. Zato nas ne iznenađuje ni ocjena koju su naučnici i umjetnici XIX vijeka donijeli o umjetnosti na stećcima. Ali mi vidimo da su bosanska država i njeno društvo stajali u XIV i XV vijeku u uskom kontaktu sa evropskim kulturnim strujanjima i da scene na stećcima odražavaju baš jedan takav kontakt. Pa možda i više. Figuralne scene na stećcima su izvodili mahom domaći majstori, koji nisu bili ni školovani umjetnici ni ljudi od knjige. Ako i uzmemo da su predloške scena pravili školovani dijaci, ipak je bar jedan dio scena nastao kao nesporedna zamisao majstora-kovača. A kada je takav duh zahvatio i običnog čovjeka u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, tada se nikako ne može govoriti o nekoj naročito duhovnoj zaostalosti ove zemlje.

Nužno je, dakle, postaviti i pitanje u kolikoj se mjeri na stećcima radi i o starijoj slavenskoj tradiciji.

Već je učenik Vladislav Skarić ukazao na određene paralele nekih naših sarkofaga sa starijim funerarnim običajima na slavenskom istoku. On smatra da su slavenski preci tamo negdje u zakarpat-skim krajevima pokrivali pokojnike drvenim kućicama na dvije vode (za što daje i tačne podatke) i da su taj isti običaj prenijeli u svoju novu domovinu. Pomenuti sarkofazi sa imitacijom okomitih oblica i drvenog krova idu veoma jako u prilog ovakvoj ideji. Pa, ako je takva tradicija prenesena rano u Bosnu i Hercegovinu, kameni materijal je mogao u kasnijem vremenu lako da zamijeni drvenu građu. Idući za idejom kuće na grobu pokojnika, majstori su u Hercegovini iskoristili svoj dodir sa Primorjem i unijeli na spomenike one elemente o kojima smo naprijed govorili. Ne može se tvrditi da je ova konstrukcija bez prigovora, ali se kao jedan od mogućih elemenata mora uzeti u obzir.

Vidjeli smo da su vanredno česti ukrasi na stećcima rozeta i polumjesec, odnosno solarno-lunarni simboli, ako znak rozete i odgovarajuće motive svedemo na simbol sunca. Kada razmatramo starija narodna vjerovanja u Bosni i Hercegovini, brzo ćemo ustanoviti da je mladi mjesec predstavljao u očima ovdašnjeg naroda fetiš, koji može da ima uticaja na zdravlje ljudi i napredak životinja. Mislim da duboko ukorijenjeno vjerovanje o magijskoj moći mladog mjeseca vuče svoje porijeklo iz daleke slavenske prošlosti. To vjerovanje je bilo još vrlo rašireno u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Isti je slučaj i sa štovanjem sunca, koje je duboko ukorijenjeno u slavenskom kultu od pradavnih dana.

Takvo narodno vjerovanje može također lijepo da objasni česte ukrase ove vrste u narodnom vezu i rezbarstvu iz ovih krajeva, koji su se održali sve do najnovijih dana. Istovjetnost ukrasa na stećcima sa onim na narodnim rukotvorinama najbolje se očituje na području Širokog Brijega u Hercegovini i Kupresa u jugozapadnoj Bosni. Prisustvo tih znakova na stećcima ne mora se izvoditi samo iz komplikovanih manihejskih domišljanja, jer se oni vrlo jednostavno objašnjavaju u tradicionalnim narodnim vjerovanjima.

Znak polumjeseca i rozete mogao je doći na isti način i na mnogobrojne likove štita sa stećaka. Možemo lako pretpostaviti da su oni bili stalan amblem na vojničkim, odnosno plemićkim štitovima u ovim zemljama pa su dobili analogno mjesto i na stećcima. S druge strane, motiv ljiljana u jugozapadnoj Bosni i Hercegovini sasvim vjerovatno stoji u neposrednoj vezi sa domaćim grbovima, pošto se ovakav ukras javlja na čitavom nizu grbova iz tih krajeva. Ovaj znak je dobio svoje mjesto čak i na grbovima domaćih vladarskih kuća.

Na ovom mjestu ne smijemo zaboraviti da su vitice sa lišćem i spirala također obljubljen motiv u narodnim rukotvorinama ovih krajeva, posebno među ukrasima na tekstilnim izrađevinama. Nije bez interesa napomenuti da su ovakvi ukrasi na tekstilu obično služili kao rubni ornamenat a takvu istu funkciju oni uvijek imaju i na stećcima. Prema tome, na stećcima je vrlo jednostavno moglo doći do primjene omiljenih narodnih ukrasa pa se u tom slučaju i oni odlično uklapaju u okvir jedne dobro njegovane narodne umjetnosti.

Veliko je konačno pitanje da li je znak pentagrama, koji se ponekad — iako vrlo rijetko — javlja na našim spomenicima, posljedica jedne vrlo stare tradicije pitagorejskog učenja na zapadu. Među starim Slavenima je broj pet također igrao ulogu svetog broja, vjerovatno kao posljedica neposrednog dodira sa istočnim mističnim vjerovanjima. U tome slučaju i ovaj znak bi možda mogli da pripišemo staroj slavenskoj tradiciji.

Uzimajući sve ove moguće elemente u obzir, dobivamo jedan daleko širi dijapazon, u kojem se kreće problematika umjetničkih ostvarenja na stećcima. Čini mi se da moramo prvenstveno misliti na elemente narodne, odnosno stare slavenske tradicije i na jake elemente zapadnjačkog uticaja. Kombinacijom ove dvije grupe elemenata mogu se dosta logično objasniti mnogi od najvažnijih scensko-figuralnih, simboličnih i dekorativnih ukrasa i na stećcima. Ne želim, naravno, da ovim potpuno potisnem i one elemente koji su vezani uz ulogu bosanske crkve. Između dva svjetska rata je vođena duga diskusija o karakteru ove crkve među jugoslovenskim istoričarima. Ta diskusija traje i danas, pa nismo još u stanju da definitivno prihvatimo neko od predloženih rješenja. U ovoj crkvi se uporno upotrebljavao slavenski jezik u crkvenim obredima. To je već samo po sebi bio dosta krupan prekršaj prema intencijama Rima. Ova crkva je sasvim sigurno bila kriva pred zvaničnim Rimom, jer inače ne bi bili preduzimani onako žistoki napadi na nju. Pošto se ta crkva služila narodnim jezikom, ona je vjerovatno usloвила i jezik u natpisima sa stećaka. Ona je u određenom smislu izvršila i ulogu čuvara domaće funerarne umjetnosti. Vice verso, ta organizacija je spriječila prodor uniformnih crkvenih propisa u ovu oblast života i tako odigrala pozitivnu ulogu zaštitnika domaćih običaja. Ukoliko je stvarno imala jedan bogomilski karakter, na podlozi manihejskih učenja, onda je u funerarnoj umjetnosti na stećcima vrlo vješto iskoristila ranije pomenute elemente i prilagodila ih svojim učenjima.

Umjetnost na stećcima ostavlja u cjelini vanredno snažan utisak na gledaoca. Iz nje izvire neka epska raspjevanost, koja naprosto plijeni maštu savremenog čovjeka i tjera ga na razmišljanje o jednom svijetu čija su posebna shvatanja života i smrti stvorila ovakav besmrtan ep. Teme i ukrasi na stećcima su možda i mono-

toni i opći, ali i pored toga gledalac neće nikad osjetiti monotoni-
je ni zasićenosti u posmatranju stećaka. Svaki novi spomenik, bez
obzira ako ponavlja nebrojeno puta viđen ukras, figuru ili scenu
ponovno izaziva oduševljenje i djeluje blagotvorno svojom
svježinom.

S. Radojčić kaže da »snažna svježina u umjetničkom izrazu ovih
reljefa izbija iz onog istog intenzivnog sukoba naivnog sa kompli-
kovanim koji se toliko iskorišćava u svim nijansama savremenih
primitivaca«. To naivno na stećcima je, međutim, toliko prirodno
i neposredno da bi svaka dotjeranost remetila sklad i izazivala kod
nas odbojnost. Dekorativni detalji i reljefi su sa prefinjenim uku-
som ukomponovani u oblik stećka i prilagođeni kamenom mate-
rijalu. Figuralne predstave, svojim figurama i nedotjeranim for-
mama, upravo odgovaraju psihi srednjovjekovnog čovjeka Bosne
i Hercegovine. U scenama lova, kola, dvoboja i slično mi snažno
i neposredno osjećamo baš tog čovjeka.

Srednjovjekovna umjetnost na stećcima je divan primjer dugo
njegovanog i osobenog stilskog izraza. Bez obzira na čisto estetski
domet, ova umjetnost zauzima dostojno mjesto u balkanskom,
pa i evropskom umjetničkom naslijeđu.

U boji:

Baština, Skender Vakuf, Bosna	I
Stjenica, Rogatica, Bosna	II

Crno-bijelih:

Radimlja, Stolac, istočna Hercegovina: detalj figure sa podignutom rukom	1
Radimlja: predstava kola na stećku	2
Gošića Han, Konjic, Hercegovina: deo nekropole	3
Premilovo Polje, Stolac, istočna Hercegovina: stećak sa šiljatim arkadama	4
Radmilovića Dubrave, istočna Hercegovina: sarkofag i visoki sanduk	5
Posušje, zapadna Hercegovina: grupa sarkofaga	6
Boljuni, Stolac, istočna Hercegovina: nekropola sa visokim sanducima	7
Radimlja, istočna Hercegovina: deo nekropole sa sarkofazima i visokim sanducima	8
Ravanjska vrata, jugozapadna Bosna: izgled nekropole	9
Lištica, zapadna Hercegovina: stećak-ploča sa simboličnim dekoracijama	10

Donji Baljci, istočna Hercegovina: antropomorfni krst	11
Donje Hrasno, Stolac, istočna Hercegovina: scena lova	12
Ubosko, Ljubinje, istočna Hercegovina: lov na jelene	13
Čerin, Mostar, Hercegovina: lov na jelena sa sokolom	14
Ravanjska vrata, jugozapadna Bosna: scena lova	15
Brotnjice, južno Primorje: figuralne predstave na sarkofagu: frizovi kola, ptica i jelena	16
Brotnjice, južno Primorje: kombinovani prizori	17
Radmilovića Dubrave, istočna Hercegovina: scena igre	18
Radimlja, Stolac, istočna Hercegovina: mešovito kolo i grupa jelena	19
Ubosko, Ljubinje, istočna Hercegovina: motivi sa pticama i jelenima	20
Ubosko, detalj stećka sa str. 20	21
Ravanjska vrata, jugozapadna Bosna: dvoboj pod arkadama	22
Ravanjska vrata: borac, detalj sa str. 22	23
Radimlja, Stolac, istočna Hercegovina: deo nekropole	24
Radimlja: vojvodski spomenik	25
Radimlja: pokojnik sa decom	26
Premilovo Polje, Stolac, istočna Hercegovina: igračica	27
Humi Lišani, Mostar, Hercegovina: pokojnik sa mačem i štitom	28
Hodovo, Stolac, istočna Hercegovina: sarkofag na visokom postolju sa predstavom bračnog para	29
Mokro, zapadna Hercegovina: sarkofag sa natpisom	30
Radimlja, Stolac, istočna Hercegovina: sarkofazi sa štitom	31
Radimlja: visoki sanduk sa znakom krsta	32
Radimlja: visoki sanduci sa biljnom dekoracijom	33
Donja Zgošća, centralna Bosna: viteške scene pred kulama	34
Donja Zgošća: lov na divljeg vepa	35
Križevići, istočna Bosna: stećak sa simboličnim ornamentima	36
Gornji Močinci, Sarajevo: grupa stećaka sa znakom svastike	37
Hrnčići, istočna Bosna: simbolične predstave	38
Banjevići, istočna Bosna: simbolični motivi na stećku	39

Mesići, Bosna: deo nekropole	40
Mesići: fantastična životinja, detalj stećka sa str. 40	41
Radeljevac, istočna Bosna: portret pokojnika sa simboličnim motivima	42
Radimlja, Stolac, istočna Hercegovina: razni ornamenti na stećku	43
Srpski Sopotnik, istočna Bosna: biljni motivi	44
Banjevići, istočna Bosna: pokojnik sa simboličnim motivima	45
Opravdići, istočna Bosna: portret pokojnika sa skrštenim rukama	46
Banjevići, istočna Bosna: pokojnik sa skrštenim rukama	47
Tekija, istočna Bosna: portret pokojnika sa simboličnim motivima	48

ILUSTRACIJE

